

Андрій Смирнов

УДК 94(477).08/09: 929

ЄПИСКОП МСТИСЛАВ (СКРИПНИК) І ПРОЦЕС ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ФОРМАЦІЇ 1942 РОКУ

У статті аналізується участь Мстислава (Скрипника) в процесі інституалізації УАПЦ формації 1942 р.

Ключові слова: Мстислав (Скрипник), УАПЦ, хіротонія, ієрархія.

Епископ Мстислав (Скрипник) и процесс институализации УАПЦ формации 1942 г.

В статье проанализировано участие Мстислава (Скрипника) в институализаторском процессе УАПЦ формации 1942 г.

Ключевые слова: Мстислав (Скрипник), УАПЦ, хиротония, иерархия.

Bishop Mstyslav (Skrypnyk) and the Institutionalization of the Wartime Ukrainian Autocephalous Orthodox Church

The article deals with the bishop of Pereiaslav of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church Mstyslav (Skrypnyk). His participation in the institutionalization of UAOC is studied in detail.

Keywords: Mstyslav (Skrypnyk), Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, consecration, hierarchy.

Конституювання Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) в роки Другої світової війни досі залишається малодослідженою сторінкою в історії українського православ'я. Важливу роль у цьому процесі відіграв єпископ Мстислав (Степан Скрипник). Опосередковано до висвітлення воєнних сторінок його біографії звертались В. Борщевич [2], І. Власовський [4], Ю. Волошин [6], В. Пашенко [19], С. Савчук та Ю. Мулик-Луцик [21], Н. Стоколос [27], однак ця проблема ще не була предметом окремого дослідження українських істориків.

Метою статі є висвітлення участі Мстислава (Скрипника) в процесі інституалізації УАПЦ формації 1942 р.

Німецька політика щодо церковно-релігійного життя на оку-

пованих землях України, за висновком Н. Стоколос, орієнтувалася на виконання таких основних завдань: підтримка розвитку мінімального релігійного руху як ворожого більшовизму; встановлення жорсткого контролю за діяльністю релігійних організацій; сприяння зовнішній і внутрішній руйнації та атомізації традиційних церковних структур для запобігання консолідації їхніх лідерів; недопущення створення уніфікованих конфесій, зокрема єдиної помісної УПЦ; максимальне використання релігійних об'єднань в інтересах Німеччини й подальша примусова заміна християнської віри на нехристиянську неоязичницьку [26, с. 91 – 111].

Реалізації цієї програми певним чином сприяло те, що на початок 1942 р. в окупованій Україні були започатковані дві православні конфесії. Це Автономна православна церква (АПЦ) на чолі з митрополитом Олексієм, що позиціонувалася як частина Московського патріархату, та УАПЦ, яку очолював тимчасовий адміністратор – архієпископ (з жовтня 1942 р. – митрополит) Полікарп, що перебувала під омофором Варшавської митрополії православної церкви в Генерал-губернаторстві [27, с. 319]. Канонічно-юрисдикційна залежність двох українських еклезіальних спільнот від зарубіжних релігійних центрів, які постійно конфронтували, об'єктивно ускладнювала православне церковне життя, створювала перепони в об'єднанні церков.

Нова УАПЦ спиралась на ідеологему самостійницького сценарію розвитку всередині української християнської спільноти, визнала за пріоритетний шлях традиційного канонічного формування єпископату, відмовилась від модернізаційних інновацій церкви 1920-х рр. і постійно конкурувала з автономістами. Це давнє протистояння в українському православ'ї слід розцінювати як найбільш послідовний та інституційований конфлікт ідентичностей і пошук відповідних їм моделей канонічного устрою. Кардинальні політичні трансформації в новітній історії України неминуче призводили до піднесення неасимільованих російським православ'ям елементів й актуалізації проблеми незалежнення православної церкви в Україні. Подібні процеси відбувалися у ході двох світових воєн, а також під час розпаду СРСР. Принагідно зазначимо, що відцентрові тенденції у православ'ї під час Другої світової війни спостерігались не тільки в Україні, а й на території Білорусі, Грузії, Естонії, Македонії, Фінляндії, Хорватії.

Цілком обґрунтованим видається висновок дослідника істо-

рії православ'я в Україні першої третини ХХ ст. О. Ігнатуши про інституційний розкол УПЦ як складний багатофакторний соціокультурний конфлікт, основою якого були модернізаційні трансформації, пов'язані з формуванням української нації [13, с. 13]. При цьому, на наш погляд, чи не найбільше спрацьовували культурно-цивілізаційний і церковно-світоглядний чинники.

Одним із найсерйозніших викликів перед УАПЦ була катастрофічна нестача архієреїв. Автокефалістів представляв лише владика Полікарп, а ієрархам з Генерал-губернаторства категорично заборонили відвідувати Україну. Неодноразово на єпископа розглядалась кандидатура настоятеля української парафії у Франції о. Іларіона Брендзана, однак цей задум не вдалося реалізувати через його хворобу [1, с. 14; 31, с. 360]. У регіонах ситуація була настільки критичною, що київські “липківці” погрожували повторити соборний акт архієрейської висвяти 1921 р., а херсонське духовенство було готове спрямувати свого кандидата для єпископської хіротонії в одну з православних країн Південно-Східної Європи [9, арк. 26 – 26.].

У зв'язку із цим уже в лютому 1942 р. Полікарп за допомогою архієпископа Пінського і Поліського Олександра (Іноземцева) розпочав висвяту єпископів для Української церкви. Першими були хіротонізовані Никанор (Абрамович) та Ігор (Губа) [4, с. 216]. У травні 1942 р. під час проведення архієрейського Собору УАПЦ у Києві була рукоположена нова група ієрархів. Одним із кандидатів на єпископство висувався і Степан Іванович Скрипник – посол до Польського Сейму від Волині в 30-х рр. ХХ ст., майбутній першоієрарх Української православної церкви в США, перший патріарх Київський і всієї України Мстислав [Детальніше про нього див.: 25].

На особливу увагу заслуговує питання про те, чому С. Скрипник раптом вирішив кардинально змінити своє життя й обрав церковний шлях єпископського служіння. Уже в перші місяці окупації стало зрозуміло, що відродження Української держави не входить до планів гітлерівців, які розгорнули репресії проти українських патріотів. За таких обставин С. Скрипник вирішив цілковито присвятити себе розбудові УАПЦ, яка щойно почала оформлюватись і відчувала колосальний дефіцит кадрів, особливо єпископських. Такі його якості, як: пасіонарність, незламний характер, політична амбітність, залізна воля у досягненні мети, непохитний патріотизм, чудові ораторські здібності у поєднанні

з багатим політичним досвідом та авторитетом у поміркованих колах, спрацювали на користь кандидата.

Утвердження в необхідності та правильності церковного шляху у С. Скрипника було базоване не тільки на суб'єктивних чинниках та фактах біографії (загальній традиційній релігійності, виплеканій ще в сім'ї, чи втраті дружини у 1940 р., яка незмірно поглибила духовні переживання та рівень релігійних пошуків Степана Івановича). Були ще й чинники об'єктивні, які не могли не справляти значного, а можливо, й вирішального впливу на свідомість людини, для якої доля рідної Вітчизни та власного народу не була пустим звуком.

Війна, як і кожна інша погранична ситуація, – це той час, що спресовує, пришвидшує і драматизує всі процеси. Людина дуже часто опиняється в таких обставинах, в які вона не могла б потрапити за нормального, поступового та адекватного розвитку подій та ситуації. Крім того, надто часто саме драматичні воєнні обставини спричиняються до того, що людина приймає такі рішення та вдається до таких кроків, які б навряд чи вона зробила, принаймні настільки рішуче та швидко, коли б усе розгорталось за звичним сценарієм. Немає сумніву, що реалії Другої світової війни відбилися й на світовідчуттях С. Скрипника, посиливши властиву для нього релігійність.

На початку 1940-х рр. в окупованій Україні церква і тільки церква залишалася єдиним інститутом, належність до якого була, принаймні формально, толерованою німецькою владою і який продовжував залишатися об'єднуючим та мобілізуючим чинником для кожного, хто себе ідентифікував із Україною та українським народом. Отже, церква і лише вона діставала ознак найбільш легітимної та впливової інституції, що перебирала на себе функції не тільки чільної духовної, але й національно-культурної структури тогочасного українського суспільства, найміцнішої духовної опори нації.

Для С. Скрипника наближення до церкви, духовний поворот і прикінцеве рішення повністю пов'язати з нею свою долю, було немов перехрестям та збігом кількох дуже важливих векторів внутрішнього самовизначення. По-перше, це довершення внутрішнього прагнення до релігійного удосконалення. По-друге, це був вияв властивих Скрипникові патріотичних почувань: коли всі інші українські інститути заборонені, то остаточне входження у церковну огорожу є ще й свідченням патріотизму. По-третє,

бачачи, які виклики стоять перед УПЦ, Скрипник прагнув власним життям підтримати цей інститут, що не тільки в контексті військових реалій середини ХХ ст., але й і в сенсі загальної української історії перманентно відігравав першорядну роль.

С. Скрипник був невіддільною частиною спільноти, серед якої мешкав, поділяв усі її прагнення і цілі. Тому для нього українськість у кожному її вияві була частиною світогляду, що знаходила віддзеркалення і в політичному, і в релігійному, і в культурному, і в освітньому вимірі.

Тому не було випадковим, що і за нововиниклих обставин С. Скрипник звернув свій погляд до церкви, яка продовжувала залишатися островом вічних істин та правди на тлі жорстокості та морального релятивізму, які заповнили тогочасну Європу. Він пішов духовною стежею, яка вивела його на вершини визнання і кар’єрного росту.

Зрештою повноцінна відповідь на це складе питання можлива лише через прочитання прихованих структур біографії С. Скрипника в категоріях “ментальної археології” (термін Івана-Павла Химки), закодованої у доступних нам текстах.

Припускаємо, що рішення про обрання церковного шляху сталося Степану Івановичу не просто. Про це опосередковано свідчать і слова самого архієрея: “Цього становища я не добивався і відмовлявся від нього...” [14, с. 11]. Не здогадувалась про його покликання і родина. Радянська пропаганда намагалась пояснити цей поворот у житті С. Скрипника зі своїх позицій, переконуючи, що він був спеціально висвячений німцями на єпископа УАПЦ “за заслуги перед фашизмом” для того, щоб проводити розкольницьку роботу в українському русі [7, с. 12; 10, с. 264 – 268; 17, с. 84]. Проте ці звинувачення не знаходять підтвердження у джерелах. Припускали також, що С. Скрипник у такий спосіб вирішив уникнути відповідальності за багаторічну угодовську діяльність, і за це його УПА Т. Бульби-Боровця начебто навіть засудила до смертної кари [29, с. 224, 445, 469]. Однак архієрейський сан не врятував від трагічної смерті у 1943 р. владик Олексія (Громадського) і Мануїла (Тарнавського). Тому вважаємо, що рішення стати єпископом було адекватною відповіддю С. Скрипника та інших українських інтелігентів, зокрема І. Огієнка, на ті складні виклики, які постали перед українським православ’ям у межовій ситуації періоду Другої світової війни.

За дорученням владики Полікарпа єпископ Никанор, який у

березні 1942 р. прибув до Києва, розпочав пошук кандидатів на єпископство. З огляду на воєнний час більшість із них підібрали без погодження з митрополитом-адміністратором. Каталізатором висвят стало повідомлення про намір німців невдовзі заборонити архієрейські хіротонії [4, с. 222]. Правдоподібно, єпископське служіння Степану Івановичу запропонував саме владика Никанор, з яким він міг бути знайомий ще з 1930-х рр. і співпрацював на рівні Української ради довір'я на Волині. Тому, мабуть, не випадково Мстислав вважав його за свого духовного батька і під його опікою здобував необхідний архіпастирський досвід [24, с. 1; 16, с. 718]. Сам Никанор пояснював вибір колишнього посла доволі тривіально: “Чому я за Вас вчепився? Оцінив Ваше щире серце і полум'яну жадобу чину України” [28, с. 6].

У квітні 1942 р. С. Скрипник був висвячений на диякона і священника. На початку травня отець прийняв чернецтво з іменем Мстислав на честь благовірного київського князя Мстислава Володимировича і був вивіщений до сану архімандрита. 12 травня його нарекли на єпископа Переяславського. Чернечий постриг здійснив єпископ Никанор, а ім'я і титул запропонував преосвященний Ігор (Губа). Архієрейська хіротонія відбулась 14 травня у підземній церкві прп. Сергія Радонезького, яку спорудили під Андріївським собором у Києві в 1864 р. з ініціативи А. Муравйова. “Рукополагали мене владика Никанор, Ігор і щойно висвячений владика Михаїл, – згадував митрополит Мстислав. – Висвята відбулась удосвіта – в такий таємний спосіб відбувалося три хіротонії. Крім єпископів було два священники, диякони, були хлопчики. Співало троє людей...” [17, с. 740]. Новопоставлений ієрарх не пройшов чернечого послуху, завжди відчував брак системної богословської освіти, і це не могло не ускладнювати його архіпастирську діяльність. Саме цим можна пояснити той факт, що владика не залишив по собі жодної теологічної праці. Однак, за спогадами Я. Скрипника, батько доволі швидко опанував богослужбову практику, чому сприяв попередній церковнослужительський і духовний досвід, здобутий ще у Полтаві [18]. Воцарювання Степана Івановича відбувалось паралельно із його громадсько-політичною діяльністю.

С. Скрипник у новій іпостасі став сюрпризом для владика Полікарпа. З невідомих причин єпископ Никанор у своєму листуванні з адміністратором замовчував кандидатуру волинського політика. Після закінчення Київського собору 9 – 17 травня

1942 р. саме Мстислава делегували до Луцька для інформування владики про релігійно-церковні процеси в центральній Україні. Порозумівшись із Полікарпом, С. Скрипник дістав благословення залишитись у Києві допомагати Никанору розбудовувати церковне життя [11, с. 6]. Незважаючи на те, що Мстислав номінально був висвячений на єпископа Переяславського, через перепони з боку німців він фактично перебував у Києві разом із владикою Никанором як його вікарій. На жаль, архів Вищого церковного управління УАПЦ у Києві, яке керувало церковним життям Східної України, втрачений під час евакуації [12, с. 41].

З огляду на це надзвичайно цінними видаються спогади Ігоря Денисенка, котрий у дванадцятирічному віці прислужувався у Андріївському соборі. У його пам'яті назавжди закарбувався світлий образ владики Мстислава, про якого колишній ікодиякон відгукується дуже тепло, з глибоким пієтетом і симпатією: “Мстислав... був у той час ставним красивим чоловіком українського типу. Засмагле лице його доповнювалось чорним волоссям, і був він простим і привітним чоловіком, який не цурався розмов навіть з таким підлітком, як я тоді... Без перебільшення можна сказати, що любили його всі, і вже через роки і навіть десятиліття колишні парафіяни, зустрічаючись, у першу чергу питали один одного, чи не чути нічого про Мстислава... І не дивно: яскрава була постать людини, патріота, національного діяча” [8, с. 27 – 29].

Відчувається, що автор спогадів писав їх уже після того, як Мстислав (Скрипник) 1990 р. повернувся до України і став першим православним патріархом, тому не уникнув певної ідеалізації архієрея. І все ж заслуговують на увагу деякі подробиці, описані у мемуарах. Виявляється, Мстислав неодноразово терпляче роз'яснював юному іподиякону незрозумілі місця зі Святого Письма, а одного разу зі стриманою радістю навіть розповів про діяльність українських партизанів на Волині й розгортання антинацистського рух опору. Владика із притаманною йому любов'ю до дітей охоче з ними спілкувався, дарував часопис “Орленя”, часто відповідав на різні життєві запитання [8, с. 27 – 29].

Цікаві враження залишив У. Самчук, який був дуже здивований, дізнавшись наприкінці травня 1942 р. у Рівному про висвяту Мстислава: “Мезальянс політики й церкви в стилі славетного кардинала Ришельє, в якому політика була темою дії, а церква кулісами на тлі яких це дійство розгрівалось. Степан Скрипник

мав нахил до духовного покликання... але коли він бувало любив казати, що він буде митрополитом київським, ми приймали це за звичайний жарт... В особі новозведеного в сан Мстислава було втілено багато контрверсійних елементів його вдачі, і це творило з нього складну, непередбачену і разом цікаву постать з великими амбіціями і великими здібностями творити небуденні діла” [22, с. 268].

Згодом, наприкінці серпня 1942 р., вони знову зустрілись, але вже в Києві. “Андріївська церква невелика розміром і людей на богослужінні не було багато; переважно старші жінки, але сама відправа виглядала добре, єпископ Мстислав виявляв і тут талант, йому прислужував знаменитий бас протодиякона, на крилосі співав хор знаного диригента Гончарова”, – писав У. Самчук [22, с. 269].

Як зазначав А. Дублянський, Андріївський собор став духовним центром православних українців у Києві і під час богослужінь був переповнений [12, с. 36]. Проте у перші місяці ситуація була значно складнішою. У Києві домінувала АПЦ, толерована гітлерівцями, а на архієрейську Службу Божу до Никанора приходило не більше ста вірян. Владики мешкали на території Софійського собору і постійно зазнавали утисків від нацистів.

Надзвичайно актуальним видається питання про канонічність єпископської хіротонії владика Мстислава і, відповідно, всіх висвячених ним архієреїв. Адже він єдиний з ієрархів УАПЦ формції 1942 р. повернувся до України і безпосередньо спричинився до відродження автокефальної церкви та її нового єпископату. Тим паче, що сучасна російська конфесійна історіографія продовжує експлуатувати гасла радянської пропаганди про неканонічність і безблагодатність ієрархії церкви. Ще 1972 р. московський патріарх Пімен у листі до Вселенського патріарха Афінагора категорично заявляв: “Мстислав Скрипник одержав незаконну “єпископську хіротонію” у травні 1942 року в Києві від так само неканонічно рукоположених (Ап. 35) “єпископів” Ігоря Губи та Никанора Абрамовича, чиї “хіротонії” очолював позбавлений священничого сану розколовчитель (Двукр. 15) “єпископ” Полікарп Сікорський” [16, с. 664]. Цю тезу неодноразово повторювали найвищі ієрархи Російської православної церкви (РПЦ). Зокрема, виступаючи на Ювілейному архієрейському соборі у 2000 р., митрополит Ювеналій наголошував: “Руська православна церква ніколи не визнавала дійсності рукоположень, які здій-

снювались у самосвятській і полікарпівській автокефалістських угрупованнях” [23, с. 91].

Спробу богословсько-історичного обґрунтування неканонічності єпископату УАПЦ зробив російський дослідник Владислав Петрушко [20]. Однак його міркування доволі тенденційні і часто нагадують відомі ідеологічні штампи на зразок: “УАПЦ стала ідейним натхненником злодіянь українських сепаратистів, спрямованих, в першу чергу, проти власного народу” [20]. Автор ґрунтує свої малопереконливі аргументи на популярному міфі про те, що владика Полікарп у 1940 р. разом з усіма православними єпископами Західної України і Західної Білорусі перейшов у підпорядкування РПЦ.

Нині достеменно відомо, що ані архієпископ Поліський і Пінський Олександр (Іноземцем), ані єпископ Луцький Полікарп (Сікорський) до Москви для оформлення “молитовно-канонічного поєднання з Матір’ю-Церквою Московською” не їздили і жодних письмових декларацій про це не підписували. За таку нелояльність першого відправили “за штат”, а другого просто не встигли покарати [27, с. 291]. Крім того, у варшавських архівах зберігся цікавий документ, який проливає додаткове світло на це питання. 12 січня 1940 р. Полікарп писав Олексію, що “вирішення такого важного питання, як прилучення до іншої церковної юрисдикції, я лічу ще не своєчасним, бо “поспішиш – людей насмішиш”, як каже народна мудрість, та ще “не уявися, что будет”. Треба подождати до того часу, коли будуть установлені постійні державні границі, призначені компетентними чинниками Європи. Коли такі границі будуть, тоді я підпорядкуюсь тій церковній юрисдикції, в границях якої я буду мешкати”. Про те, що Сікорський ніколи так і не підпорядкувався РПЦ, засвідчив у своїх спогадах і волинський священик о. Леонід Д-ий [16, с. 645 – 646].

Серед аргументів на користь переходу Полікарпа в юрисдикцію Московського патріархату називають також поминання місцеблустителя Сергія, участь у єпископській хіротонії разом з екзархом Миколаєм, однак вони виглядають малопереконливими. І все ж 28 березня 1942 р. архієрейський собор РПЦ позбавив владика Полікарпа духовного сану і чернецтва [16, с. 654 – 655]. Тут варто зауважити, що, як наголошує відомий український історик і богослов архієпископ Ігор Ісіченко, така форма покарання, відповідно до канонічного права, є сумнівною й не застосовується у грецькій православній традиції [15, 408].

В. Петрушко також закидає автокефалістам прийняття священнослужителів УАПЦ 1921 р. “в сущому сані”. Справді, таке рішення було ухвалене на Пінському соборі, але, як згадував владика Никанор, приєднання “липківського” духовенства відбувалось через звершення особливого чину хіротесії. Крім того, його соборно ніхто і ніколи не визнавав еретичним, тому прийняття цих кліриків у лоно православної церкви не видається антиканонічним, а про якусь спадкоємність двох автокефальних ієрархій говорити не доводиться. Цьому яскраве свідчення – повторна хіротонія останнього “липківського” єпископа Іоанна Теодоровича, яку 27 серпня 1949 р. здійснили архієпископ Мстислав і екзарх Олександрійського патріархату в Америці митрополит Христофор. У зв’язку з цим бажано уникати експлуатації так званої “концепції трьох відроджень УАПЦ”, оскільки це не відповідає історичним реаліям.

На підставі зазначених фактів В. Петрушко формулює висновки про неканонічність єпископського сану владика Мстислава і беззастережно заявляє: “Таким чином, повертаючись до 1990-х років, можна констатувати, що прибуття Скрипника на Україну і “патріарші” хіротонії, що слідували після цього, не призвели до появи канонічної ієрархії в УАПЦ, третьої за ліком” [20]. Подібних поглядів дотримуються й такі російські церковні історики, як К. Фотієв, Феодосій (Процюк), В. Цишін, О. Драбинко.

Попри тезу авторитетного вченого Б. Боцюрківа про те, що “вирішення питання про канонічність тієї чи іншої церкви не є завданням історика” [3, 285], дозволимо собі зауважити: аналіз історичних джерел спростовує звинувачення у неканонічності єпископської хіротонії владика Мстислава. 1932 р. митрополит Діонісій висвятив Полікарпа на єпископа, у лютому 1942 р. останній разом з Олександром висвятили Никанора й Ігоря, які, своєю чергою, хіротонізували Мстислава. Варто згадати, що коли після війни у РПЦ виникло питання, що робити з єпископом Юрієм (Кореністовим), котрий став Берестейським архієреєм на Пінському Соборі, то після певних роздумів його прийняли до складу Московського патріархату без пересвяти. У 1995 р. усе духовенство УПЦ у США, яке походило від Мстислава, без будь-яких застережень ввійшло до складу Константинопольського патріархату. Тому законність його єпископських свячень не викликає жодних сумнівів.

Таким чином, церковне відродження в Україні сприяло тому,

що С. Скрипник після втрати дружини прийняв чернечий постриг і був канонічно хіротонізований на єпископа Переяславського. Вважаємо, що обрання ним церковного шляху – це адекватна відповідь на виклики, які стояли перед Україною та її церквою в роки Другої світової війни. Православна церква залишалась в тих умовах, власне, єдиною легальною українською інституцією, в якій Степан Іванович міг би себе реалізувати. Єпископ Мстислав був інтелігентом зовсім іншої формації, ніж решта владик. Він присвятив своє життя для розбудови помісної УПЦ, але при цьому завжди був більше політиком, ніж ієрархом.

Список використаних джерел та літератури

1. Бачинський Є. Нарис історії парафій УАПЦ у Франції (1924–1947 рр.) / Є. Бачинський. – Чикаго : Православний українець, 1954. – 16 с.
2. Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. ХХ ст.) / В. Борщевич. – Луцьк : Вежа, 2000. – 254 с.
3. Боцюрків Б. Проблеми досліджень історії релігії та церкви в Україні у міжвоєнний період: джерела та їх опрацювання / Б. Боцюрків // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 285-294.
4. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви : В 4 т., 5 кн. / І. Власовський – К. : Либідь, 1998. – Т. 4: (ХХ ст.). – Ч. 2. – С. 399 с.
5. Волинь. – 1942. – Ч. 9. – 1 лют. – С. 4.
6. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.) / Ю. Волошин. – Полтава : б.в., 1997. – 127 с.
7. Давиденко В. Святеник з абвергрупи 209 / В. Давиденко. – К. : Політвидав України, 1979. – 127 с.
8. Денисенко І. Уривки з минулого. Ч. 1. До 1948-го / І. Денисенко // Молода нація. – 2005. – № 2. – С. 5-60.
9. Державний архів Київської області. – Ф. 2412 (Музей-архів переходової доби). – Оп. 2. – Спр. 199 (Статті, листування між церковними діячами та інші документи про діяльність церкви на Україні). – Арк. 1-174.
10. Дмитрук К. Свастика на сутанах / К. Дмитрук. – К. : Вид-во політ. л-ри України, 1973. – 342 с.
11. Дублянський А. Київський Собор 1942 року / А. Дублянський // Рідна церква (Мюнхен). – 1964. – Ч. 52. – С. 4.
12. Дублянський А. Тернистим шляхом: Життя митрополита Ніканора (Абрамовича) / А. Дублянський. – Лондон : Видання Ге-

нерального церковного управління УАПЦ в Великій Британії, 1962. – 80 с.

13. Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер: XIX ст. – 30-ті рр. XX ст. / О. Ігнатуша. – Запоріжжя : Поліграф, 2004. – 438 с.

14. Інтерв'ю представника радіовисильні “Голос Америки” з вл. митрополитом Мстиславом // Українське православне слово. – 1978. – № 5. – С. 11-13.

15. Ісіченко І., архієп. Історія Христової церкви в Україні / І. Ісіченко. – Харків : Акта, 2003. – 472 с.

16. Мартирологія українських церков: В 4 т. – Торонто; Балтимор : Смолоскип, 1987. – Т. 1: Українська православна церква. – 1207 с.

17. Мельничук Ю. Під чужим порогом: памфлети, фейлетони, статті / Ю. Мельничук. – К. : Дніпро, 1974. – 240 с.

18. Особистий архів автора. – Спогади Я. Скрипника (Записані 22.05.2006 р. в Острозі).

19. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України / В. Пащенко. – Полтава : б.в., 1997. – Ч. 1. – 356 с.

20. Петрушко В. Автокефалистские расколы на Украине и проблема их преодоления: канонический аспект / В. Петрушко. – Режим доступу до статті: http://www.edrus.org/index2.php?option=com_content&task=view&id=250&pop=1&page=0&Itemid=70

21. Савчук С. Історія Української греко-православної церкви в Канаді: У 5 т. / С. Савчук, Ю. Мулик-Луцик. – Вінніпег : Екклезія, 1984. – Т. 1: Київська церковна традиція українців Канади. – 616 с.

22. Самчук У. На коні вороному: спомини і враження. – Видання друге. – Вінніпег : Видання товариства “Волинь”, 1990. – 360 с.

23. Сборник документов и материалов Юбилейного архиерейского собора Русской православной церкви. – Нижний Новгород : Изд-во Братства во имя св. князя Александра Невского, 2000. – 285 с.

24. Свідчення про УАПЦ в 1941-45 р. // Наша віра (Київ). – 2002. – № 7. – С. 1.

25. Смирнов А. Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч. 1930–1944: Монографія / А. Смирнов. – К. : Смолоскип, 2008. – 326 с.

26. Стоколос Н. Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату “Україна” в 1941–1942 рр. / Н. Стоколос // Український історичний журнал. – 2004. – № 3. – С. 91-111.

27. Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) / Н. Стоколос. – Рівне : Ліста, 2003. – 480 с.

28. Українське православне слово. – 1962. – № 7. – С. 6.

29. Хомчук О. Церква поза церковною огорожею: розколи і руйнація Української православної церкви в пошуках “константино-

польського визнання”. – Чикаго : б. в., 2002. – 622 с.

30. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 3676 (Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих Східних областей, м. Берлін, м. Київ). – Оп. 1. – Спр. 50 (Список єпископів православної церкви, які приїхали у Східну Україну з німцями, звіт про діяльність ортодоксальної церкви в Україні в період окупації. Лист до німецької влади служителів церкви Херсона, протокол засідання організаційного собору Київського округу). – Арк. 1-360.

31. Archiwum Akt Nowych w Warszawie. – Z. Rząd Generalnego Gubernatorstwa w Krakowie. – Sygn. 430 (Korespondencja, memoriały, notatki w ogólnych i szczegółowych sprawach kościoła, duchowieństwa i wyznaniowych – wyznania grecko-katolickie/ortodoks/). – K. 1-561.

32. Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej. – Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).